

JOGELMÉLET - JOGI NÉPRAJZ, avagy a szokásvizsgálódások teoretikus hozadéka

VARGA CSABA

MTA Jogtudományi Intézete
1014 Budapest, Országház u. 30.
Tel.: 429-7230, 422-6227
E-mail: varga@jak.ppke.hu

Megvilágítandó különbség áll fenn a jogi néprajz és a jogi antropológia között, továbbá az utóbbi és a jogi etnológia s a jogi pluralizmus, valamint a bennszülött jogok kutatása közt. Az első három tárgya alapján a nem jogi diszciplínák jogi vonatkozásaiból adódik, míg az utóbbi kettő döntően szakjogi diszciplína. Mindezekről ugyanakkor különválasztandó az etnológiai jogtudomány és a jogantropológia mint az ún. általános jogelmélet részben eltérő hagyományú specifikus irányát jelző diszciplína. A jogi néprajzból és a jogi antropológiából mindmáig nem épült még nagy elmélet, amiként társadalomnéprajzból kihívás gyanánt sem ihletődött jogi elmélet. Ehrlich és Weber azon felismerésétől kezdve, hogy a vesztfáliai államkettőtől, az államon belüli s az államközi jogtól függetlenül is létezhet jog, számos kísérlet történt a jog szokásos fogalmi tartományának kiterjesztésére vagy szűkítésére. Ám a monizmus és pluralizmus közti eszmetörténeti ingamozgást is figyelembe véve, a kutatás aktuális tárgya átnevezésének vagy újratermologizálásának nem szabadna elsődleges kérdéssé lennie. Alapként a szerző saját, negyed évszázados megközelítését ajánlja, miszerint a jog 1. a társadalom egészét átfogó, 2. a társadalmi gyakorlatban alapvetőként felmerülő érdekkonfliktusokat rendező, 3. az adott társadalmon belül a legfőbb szabályozó és befolyásoló erővel rendelkező globális jelenség.

Kulcsszavak: jogi néprajz, jogi antropológia, jogi etnológia; jogi pluralizmus, bennszülött jog; etnológiai jogtudomány, jogantropológia; általános jogelmélet; állami jog, nem állami jog

TALÁLKOZÁSOK

Aki Magyarországon az én időmben és az akkor jellemző körülmények között nőtt fel, beleszokhatott abba, hogy egyfelől van – s változatlanul izgatónan jelen van – jogi néprajz, másfelől pedig ez egy köztes „senki földjén” honol, amihez sem nekünk, jogtudományt művelőknek, sem a néprajz igazi hivatottjainak nincs voltaképpeni kompetenciája.¹

Már fiatalon forintokért hozzájuthattam akkor úgyszólván szemétre dobott, két világháború közti különlenyomatokhoz és folyóiratszámokhoz, amelyekben hírből már ismert, rokonszenves szerzők² jogi vonatkozású szokásrendszereket tárgyaltak. Ezek akkori hívása számomra a tűz és víz kölcsönös taszításában fogant: szellemet őrlőként lélektelenül tanított s ezért eleve utálatos jogi stúdiumaink közepette azért kezdtünk izgalommal olvasásukhoz, mert aligha tudtuk elképzelni, hogy egy természetesként megélt népi magatartásban miféle párhuzamok adódhatnak a jog ilyen elidegenülten mesterséges konstruktumvilágához. A pontosan tanulmányaink idejére esően kodifikált polgári jogban viszont az ági öröklés kapcsán már hivatalosan is hallhattunk magyar jogi néphagyományról, sőt ennek rendszeres s éppen kodifikációs célzatú begyűjtéséről és áttekintéséről is, vagyis – jelképes kifejezésben – Grosschmid Béni mellett Mattyasovszky Miklósról és Tagányi Károlyról. Akkori racionalizáló gőgünkben persze mindez számomra inkább érdekességként hatott, csaknem a tudatalattinak az ellenőrizhetetlenül is jelen lévő uralmával egy sorba állíthatóan mintegy történelmi tehertételként, a múlt csupán nehezen leküzdhető kötése gyanánt.

Pályakezdő kutatóként – Horváth Barna (1943) és Szabó József (1941) akkoriban szinte titkolandóvá és folytathatatlaná tett korábbi korszakbeli panorámáin túl – Kulcsár Kálmán akkori nyomorúságunkban korszakindítóként ható jogszociológiai áttekintése (1960) nyitotta fel a szemem a jogról való gondolkodás lehetséges gazdagságára. Habár Albert Hermann Post klasszikus szintézise (1894) már megvolt könyvtáramban (akadémiai könyvtárból szintén kidobottan megmentettként), az etnológiai megalapozást még mindig (a szó legteljesebb értelmében véve) előtörténetnek éreztem, amelynek túlságosan komolyan vétele csak akadályozhatná az értelem vágyott uralmának eljövételét. A jogi néprajz tudományos státusának akkori alapvetően elutasító s azt a múlt lomtárába záró jogtudományi értékelése és lehetséges hozadékának (immár a szocialista jogpolitika racionalisztikus öntudatosságától eltelt) kétségekkel övezése (Kulcsár 1960: 113–125 és 1961, előzményként pedig 1955) még csak tovább mélyíthette volna bennem az egyidejű honszerető vonzás s intellektualizáló szcientikus taszítás ambivalenciájából előálló bizonytalanságot, hacsak nem éreztem volna bántóan és

indokolatlanul egyoldalúnak, sőt éppen tudományosan irracionálisnak mindebben Carl Friedrich Savigny és maga a *Volksgeist*-gondolat méltatlan kezelését. Viszont el kellett gondolkodnom már annak tanulságán, ahogyan egy kisebb akadémiai intézeti baleset fejsérülésével pécsi honom idegklinikájára visszajárván egykor majdnem osztálytárs akkori tanársegédek, mint az azóta szintén fővárosunkban emeritusszá lett neurológus Szirmai Imre, ifjú jogtudósként engem azzal traktáltak, hogy napi régiós praxisukban újszólván tankönyvként használják Andrásfalvy Bertalan nemzetiségi vonatkozású néprajzi jellemzéseit, hiszen a következményeiben általuk ideggyógyászként kezelt pánikreakciók pontosan az etnográfiaiban leírt viselkedésmód-változatok leképezései; s habár vicces felhanggal, ezért volt az első kérdésük hozzám is, a dél-dunántúli nemzetiségi kavalkád ezen egyetemi fővárosában, hogy vajh' honnan származom, s hová tartozom.

Mindez akkor fordult talán nem is izgalommá, de legelsősorban az üldözött és ügye iránti tiszteletteljes rokonszenvvé, amikor valamiféle igazságügy-minisztériumi hivatalos vitán Tárkány Szücs Ernővel összetalálkozva, suttogó folyosói ismerkedő beszélgetésekből megtudtam, hogy bányajogi dogmatikájának tiszteletet parancsoló kulcsíne mögött létezik egy mögöttes tudományos világa is, ami nemcsak történeti érdekű leírásban merül ki, de a mi fórumainkon akkoriban meg nem szólaltatott falusi magyarságban testet öltően élő gondolkodásmódot tükröz; ilyen módon pedig legalább annyira érdekes, mint például Karácsony Sándor és mások akkor fél évszázada tett megfigyelései és azokból leszűrt teoretizálásai. Minthogy nem éreztem e fontos ügyek mögött akadémiai tudományos fórumot, kezdtem felfigyelni az ilyen művekre általában s Duna-táji környezetünkben különösen, s előbb egy francia átfogó értékelésről, majd egy román és egy szerb jogi néprajzi *opusról* tettem közzé a szakmai közfigyelmet egyúttal magára a diszciplínára is felhívó ismertetést (Poirier 1970, Vulcănescu 1970 és Krstić 1979 kapcsán Varga 1973, 1974 és 1980, összegyűjtött változatban pedig Varga 1994).

A fordulópontot annak véletlene hozta el, hogy 1977-ben meghívtak Lundba, szociológiai fakultásán doktori kurzust vezetendő a racionalitásról, Lukácsról s egy jogontológia lehetőségeiről. Meglátogatva persze Skandinávia egyetlen s ráadásul ott működő jogszociológiai intézetét is, egyik ot-tani előadásom után vacsoraasztalnál az intézet igazgatójával beszélgetve megdöbbenett, hogy a muzeológus felesége révén Közép- és Délkelet-Európa tájain egyébként is ismerős Per Stjernquist mennyit tudott térségünkről. A jogi néprajz úttörőjeként beszélt az 1834–1908 közt szomszédságunkban élt Baltazar Bogišićről (1874 és 1974), Eugen Ehrlich *lebendes Rechtjét* pedig nem az egykori Galícia történelmi kuriózumaként emlegette, hanem abban a jog mindenkor megújuló inspirációs forrását tisztelte. Ennek

külön nyomatékot adott az őt a lundi akadémiába röpitő, a svéd erdőgazdálkodás modernizálását elősegítő korszakos műve (1968–1969, majd 1973 s ezek kapcsán Varga 1977), mely a monografikus címadás látszólag ásitó unalma ellenére a földhasználat olyan kimerítő konspektusát hozta létre, amelyben éppen az évszázados szokásjogi változatosság beváltan marandandó elemeiből épített fel szerzője egy modellt, mely azután mintává lehetett a fejlett, modern Svédország egyik leghagyományosabb, alapvető iparágának a megújítása számára.

Az utóbbi akadémiai szociológiai intézeti igazgatóvá, majd az MTA főtitkárhelyettesévé is letten immár tudománypolitikai felhanggal megszólaló Kulcsár Kálmánnak a jogi néprajzot újraértékelő tanulmányában (1978a–b és 1981) már kevésbé elméleti alapvetést láttam, mint inkább régen várt gesztust, rehabilitáló állásfoglalást, s készülő életműösszegzésének a szocialista tudománypolitikába beillesztő és ezzel majdani kiadatását lehetővé tevő értékelést a nála idősebb pályatársról, Tárkány Szücs Ernőről és feltáró értékű tudományos érdeklődéséről. Ez időben már a Várnegyedbe költözött akadémiai Állam- és Jogtudományi Intézetünkben szomszédunkká lett Néprajzi Intézetbe ipari minisztériumi nyugdíja előtt visszavonuló Tárkány Szücs Ernő³ korábbi ismeretségünk okán hetente két alkalommal kiváló ebédlőpartnerem lett, utána rendszeresen nála vagy nálam kávézással (amely gyakorlatot utóbb folytathattam a még Pécsről úgyszólván családi barátként jól ismert s akkoriban szintén idemenekülő Andrásfalvy Bertalannal).⁴ Élmenyszerű volt velük a lét, s e kapcsolatból természetesen fakadhatott a *Magyar jogi népszokások* opuszának (Tárkány Szücs 1981) a megjelenésével csaknem egyidős recenzeálása, aminek során én természetesen önálló elméleti-jogi tudományos feladatot kerestem magamnak néhány kapcsolódási pont tisztázásával, amiknek kifejtését utóbb Svédországban is kedvezően fogadták (Varga 1981, 1983a, majd utánközlésként 1985).

Voltaképpen egy új s részben ezért más történet kezdődött számomra Leopold Pospíšillel és az antropológiai jogelmélettel, mert ott magam vágytam már a jogról alkotott több összetevős (mint jogként történő állami tételezésből / hatósági kikényszerítésből / társadalmilag elfogadott magatartásból, illetőleg mindezeknek az egymás közötti elsőségért folytatott harcából összeszövődő) teoretikus rajzom külső forrásból történő megerősítésére. Vagyis céllal, ámbar véletlenül leltem egy akkor és ott nekem rokonszenves kifejtésre, ami ugyanakkor engem – noha levelezésünkben, majd találkozásaink során ő reményét fejezte ki, hogy nem teoretikus ugródeszkeként, hanem empirikus példázatként használom majd művét (aminek persze jogbölcsezként én aligha tehettem eleget)⁵ – elvezetett egy máig védhetőnek érzett jogfogalom kifejtéséhez (Varga 1985).

Végezetül a marxizáló társadalom- és jogfilozófus Eugene Kamenka meghívására az Ausztrál Nemzeti Egyetem Társadalomtudományi Kutatóiskolájának eszmetörténeti részlegén eltöltött fél év során a Kelet-Németországból odaszármazott s Pápua Új-Guinea kutatásában elévülhetetlen érdemeket szerzett jogász antropológussal, Peter Sackkal rokon lelkű barátságba kerülve rádöbbenhettem arra, hogy mennyire mesterségesen kizárólagosító s impozáns intézményesültsége ellenére mennyire esetleges maga a nyugati jogszemlélet (1986), amit pedig tanultságunk kultikus tisztelettel szokott övezni. *Ranchán*, a civilizációtól távoli őserdőben hosszú hétvégeket eltöltve ősi formákkal találkoztam emberi mentalitásban, rideg állattartásban egyaránt, s új teoretikus perspektívát nyerhettem, mikor e látásmódból kiindulva mindezt szembesíthettem a hét másik felével, amit az egyetemen s könyvtáraiban tölthettem vagy éppen az ausztráliai véderők közeli akadémiáján vendéglőadást tarthatva, amikor is fő témám változatlanul a nyugati ethoszú racionalizáló teoretikus rekonstrukció lehetőségeinek a keresése volt.

DISZCIPLÍNÁK

Ha a *jogi néprajz* azonosságát keressük, talán egy intuitív megközelítés a leginkább célravezető. Eszerint az állami jog jelenlétében is fennmaradó, annak periferiáján többnyire az állami jogtól is lefedett vagy elvileg lefedhető területeken érvényesülő szokásrendszer a tárgya, amelyik a maga körében hatásos eszközökkel, többnyire kevésbé formalizáltan eljárva biztosítja tiszteletének változatlanságát (szakmán belülről közelítő szerencsés elhatárolási kezdeményezés pl. Nagy 2007: 187-188). Ha a szakmaiatlanság bélyegét vállalva tovább hallgatunk intuíciónkra, akkor talán körülírhatjuk úgy is, mint jellegzetesen Közép-Európa döntően paraszti (hegyi erdőgazdálkodó, sík vidéki állattenyésztő és földművelő) népessége szokásrendszerének azt a rétegét, amelyik a legtöbb valós vagy látszólagos párhuzamoságot mutatja fel az elvileg az ő magatartásukra nézve is irányadó állami joggal.

Mihelyst mindemögé magyar parasztságot vagy az egykori hegyeinkbe visszahúzódó pásztorkodást – vagyis a ruralitást s ennek hegyvidéki megfelelőjét – vizionáljuk, rögvést elhatárolást találunk a *jogi antropológiá*tól, mely jellegzetesen a gyarmatosítóknak a gyarmaton talált viszonyok leírását célzó tudománya. A jogantropológia tárgya eszerint a jogot helyettesítő, mert adott területen a jog formális kifejlését megelőző, funkciójában mégis jog(pótlék)-szerepet betöltő társadalmirend-eszközöknek, valamint azok mozgásának és kiváltott állapotaiknak a leírása.

Közép-európai nézőpontból, ámde a jogbölcselet egyetemes érdeklődésű művelőjeként e két irányt, a *rechtliche Volkskunde* és a *legal anthropology* hagyományában történő kutakodást tartom önálló történelmi tömbökként különállóként megmaradó (mert valóban eltérő érdeklődésben fogant) tudományos kutatási iránynak. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy születésében, klasszikus gondozásában – mint ahogyan ez magából a jelzős megnevezésből is kitetszik – a jogi néprajz és a jogi antropológia az egymással nagyjából egy időben formálódott anyatudományából (annak germán etnográfiai, illetőleg angol kultúrájú antropológiai felfogásából) ágazott ki, következésképpen tehát túlnyomórészt nem jogászok művelték.

Akkor viszont, amikor mindezekkel szintén nagyban-egészében egyidejűleg, főként germán és francia kutatók immár nem saját (történelmi vagy jelenkori) népszokásaik leírását, hanem általában a népek magatartásformáinak változatait, főként a rendteremtés civilizációs eszköztárát, az *ordo* megvalósításának civilizációinkban történelmileg kialakult típusait vizsgálták, ezt *jogi etnológiaként* jelölték. Itt pedig az jegyzendő meg, hogy a franciák azért jelölték eleve jogi néprajzi leíró törekvéseiket szintén *ethnologie juridique* névvel, mert a *rechtliche Volkskunde* kifejezésére egyéb lehetőségük nem nyílt.⁶ Azon túlmenően azonban, hogy a jogi etnológiai érdeklődés a jogtörténetileg már szokásosan fel nem dolgozott, mert nem közvetlen vagy származási alapon jogi előzménynek tekintett, avagy írásos emlékekkel, formális intézményekkel kevésbé rendelkező népeket/kultúrákat fogott többnyire át, a jogi antropológiai kutatás ösztönző világát elsődlegesen a belső (indianok, tasmánok) vagy külső gyarmatosítással meghódított őslakók adták – nos, a kettő között diszciplinárisan megalapozó vagy egyéb lényegi különbséget nem látok.

Ugyancsak szinte véletlenszerű a *jogi pluralizmus* kutatásának helyzete, mert habár intézmények, konferenciák, publikációs fórumok sokasága hordozza az utóbbi évtizedekben immáron nevét, elvileg aligha különbözik az előbbiektől. Történeti vagy jelenkori áttekintései s elemzései többnyire egy állami jogot is ismerő és érvényesítő közösségnek ezzel konkuráló, ámde eltérő (népi, vallási, hivatásrendi vagy egyéb) elven szerveződő normarendszereivel – ezek együttélésével, konfliktusaival, működésével – foglalkoznak. Viszonylagos megkülönböztettségét mindazonáltal az adja, hogy – mint már a jogszociológia szakterminusából kölcsönzött neve (*legal pluralism*)⁷ is mutatja – jogászai kezdeményezésből jogtudományi kutatási irányként indult, és művelői – szemben az előbbiekkal, melyeknél múltbéli, eltűnt, pusztán a civilizációs változatosság emberi örökségkincsét jelentő formáinak, avagy ma már legfeljebb színezőként, még leírandóként, de csak a legritkábban tényleg versenyhelyzetet eredményező szokásrendszereinek számbavételéről van szó – valóban saját körükben az állami joggal versengő

normarendként (a társadalmi *Normierung* vagy *norming* eszközeként) tárgyalják.

Végezetül a globális emberi jogi kultusznak az utóbbi évtizedekben formálódott s inkább valamiféle jóvátétel igényéből fakadt, csupán lassacskán tudományos formát öltő mozgalma az őslakosok jogának kutatása. Részben keresztény büntudat, részben valóságos jog- és igénybiztosítást eredményező politikai mozgalom volt úgyszólván mindmáig az *aboriginal law* fő forrása, természetesen a jövő felé nyitott perspektívákkal, amelyekből idővel akár dogmatika megfogalmazásáig ívelő feldolgozás is kikerekedhet.

E sok esetlegesség, kihívások eseti megfogalmazásának hevében született számosság közegében bajban lennének persze, ha egy konkrét kutatást bármiféle fenti vagy hasonló más kategóriába okszerű egyértelműséggel próbálnánk betagolni, miközben persze tudhatjuk, hogy a mégis megszületett válaszok azért nem egészen véletlenek, s nem is fedezetlenek. Hallhatunk például arról, hogy az osztrák jogi néprajzi hagyománynak leghálásabb terepe ma a karácsonyi (stb.) vásárlási örület vagy a török vendégmunkások (szub)kultúrája,⁸ aminek vizsgálódásra érdemes mozzanatait mi bizvást máshova helyeznénk el. Eltűnődhetünk azon is, hogy a cigányság vonatkozó problematikáját nemzetközileg leginkább a jogi pluralizmus címszava alatt (vö. pl. Weyrauch, 2001 és 2003), nálunk pedig – a legjobb helyén – alkalmazott jogi antropológiaként vizsgálják (pl. H. Szilágyi 2003); ez viszont már inkább meggyőző a számomra, mivel még az esetelemzések többsége is a nem devianciából adódó cigány gondokat vagy az állami jog oldaláról s ekkor emberi jogi ügyként, vagy – és többnyire a hatóságokkal való kölcsönös meg nem értés eseteiben – már klasszikus antropológiai toposz gyanánt, azaz mentalitás-központúan, pontosabban mentalitásütőközésként értelmezi és kezeli.

Ámde ha most saját terrénumról, az elméleti jogi gondolkodás spektrumából szólok, úgy trivialitásként hat, hogy a jogi néprajzra mint a jogi népszokások tudományos feltárására nem épül jogelmélet. Vagyis egyfelől erőteljes szülővidéke a néprajzban változatlanul meghatározó marad,⁹ másfelől pedig alapvetően a leírásban, tehát intellektualizált összegyűjtésben s rögzítésben, értelmezésben s osztályozásban látja a feladatát. Amire ellenben a további diszciplínákból épül, az immár – már a címadásokból is kitűnik – nem jogi antropológia vagy etnológia lesz többé, hanem egy ilyen megfontolásokra épülő jogelmélet maga: *legal anthropology* vagy *ethnologie juridique* helyett (történelmi formájában) *ethnologische Jurisprudenz* vagy (ma korszerűként látva) *anthropology of law*.¹⁰ A másik oldal felől közelítve viszont – vélném – az a teoretikus alapozás és főként összegzés, ami a jogi néprajz előzményeként és mindenekelőtt eredményeként épül, az ún. társa-

dalomnéprajzba tagozódik: döntően abból vesz el és ágazik ki, s közvetlenül azt is gyarapítja.

E megállapításnak természetesen egy szakmailag önkritikus megjegyzésbe kell(ene) immáron torkollania, nevezetesen abba, hogy mihelyest a jogi néprajzot ismerő és kultiváló közeli s távoli térségünkben valóban komolyan vesszük a jog antropológiai megalapozásának szükségességét s remélhető gyümölcseit, nekünk magunknak is kellene magából a társadalomnéprajzból (szintézisére lásd Szabó 1988 és Sárkány-Szilágyi 2001), annak tanulásaiból (pl. Darian-Smith 2007) merítenünk. Miközben nemigen tudnék visszaemlékezni arra, hogy bárha találkoztam volna jogbölcseleti, jogelméleti, jogszociológiai vagy jogantropológiai feldolgozással, mely társadalomnéprajzi következtetésekből ihletődött volna.

Ebben talán maga a jogi néprajz honunkban eddig kultivált „alapvetően történeti szemléletű” művelése is ludas. Hiszen éppen a diszciplína eddigi tudománytörténeti áttekintéseiből (Nagy 2002: 15–39, id. 31; Kőhegyi-Nagy 1995 és 1997) is az tűnik ki, hogy fellendülése eddigi nagy történelmi korszakaiban – a századfordulón, majd a két világháború közt, s néhány kísérletében a II. világháború után – kifejezetten szolgálati szerepe volt: a XIX. századi orosz felhasználására emlékeztetően a népi hagyományokban rejlő bevált bölcsesség és a modern törvényhozás racionalisztikus konstrukciós építkezése közti lehetséges szintézis előmozdítását tudta feladatának – habár meglehetősen eltérő történelmi körülmények közt, de abban mégis egyforma időszakokban, hogy jogéletük/jogéletünk még előtte állt az átfogó polgári jogi kodifikációnak. Talán ez is magyarázza ambivalens, alig megtűrt állapotát szocializmusainkban, amikor annak (olykor csólátásba torkolló) racionalizáló igényével szembeesülve – legalábbis időlegesen, s ebben az előkészítő, ugyanakkor a törvényhozó kifejezett aláatról tanúskodó szerepében – alulmaradt.¹¹

Aligha róható fel Tárkány Szücsnek, hogy amikor élete végén, magányos harcosként, alig támogatva, egész életútjának, fáradozásának gyümölcset végre egy hatalmas kötetben összegezhette, mindenekelőtt a faktumokat, tehát a megelőző adatgyűjtéseket dolgozta föl, rendszerezte, foglalta *corpus*ba. Azt tette hát, amit Kodály Zoltán a népdalkinccsel, Berze Nagy János a népmesékkal, mások pedig mással: tipizált, rendszert formált, vagyis empirikus anyagát rendezett formában egyetlen nagy egész összetevőiként továbbértelmezte, s értelmes egységként nyújtotta át az utókornak. Habár összes beszélgetésünknek egyik általam forszírozott, fő visszatérő témája a társadalomnéprajzi összefüggésekbe ágyazás, vagyis a tényleges rendteremtő szerepben látott teoretikus általánosítás, másik pedig az elméleti-jogi következtetések levonása lehetőségeinek a keresése volt, ez nyilván és legfeljebb egy másik (neki meg nem adatott) alkotó évtized és egy újabb

könyvméretű feldolgozásban testet öltő szintézis lehetett volna csupán. Annak viszont inkább örüljünk, hogy akadtak utódok, akik a közelmúlt évtizedek gazdag bibliográfiai tanúsága szerint bőven és kimerítetlenül találtak begyűjtésre s topikus feldolgozásra és összegezésre érdemes materiát, s csupán remélhetjük, hogy talán éppen egy jelenünkben zajló konferencia¹² hatására akadnak még interdiszciplináris megközelítésre kész további kutatók, akik immár társadalom-néprajzi vagy éppen elméleti-jogi keretek közt megkísérlik a résztanulásoknak szélesebb teoretikus kifejtésben történő s immár elméletképzően értékelő újragondolását.

JOGÁSZI ÉRDEKLŐDÉS

Elvagyódás, romanticizmus, netalán merőben közösségi múltunk egy nemzetadó szeletének kötelező tisztelete alapozza meg az elméleti jogi gondolkodás érdeklődését, rokonszenvét a jogi néprajz iránt? Nos, úgy vélném, hogy színezheti ilyesmi is, de hosszabb távon s társadalmi általánosságban ez aligha lehet meghatározó. Úgy gondolom ezért, hogy az egyetlen őszinte – tudományosan is kizárólagosan védhető – válasz szerint a teoretikus jogi gondolkodó a *jogi néprajz (Volkskunde)* feldolgozásaiban ugyanazt látja, mint a történelemben, jogtörténetben, szimbólumkutatásban, avagy (sikamlósabb területekhez érkezve) a szépirodalmi vagy képzőművészeti alkotásokban (nyilvánvalóan akkor, ha a „jog és irodalom”¹³ vagy „jog és művészet” spektrumából közelít tárgyhához): nyersanyagot, példázatot, feldolgozott tanulást, kiérlelt s így a jogelmélet saját pozíciójához képest immár kvázi empirikus külső részadatot – egy a saját terrénumán kialakítandó és újragondolandó *jogantropológiai* vagy *etnológiai jogtudományi* állásfoglaláshoz. Vagyis annak lehetőségét keresve, hogy az önnön területén tudományosan már feldolgozott materiát miként hasznosíthatja saját elméletképzése teszteléséhez, finomításához, új látószögből történő gazdagításához vagy éppen revideálásához. Aminek célja immár az átemelés, a transzformálás, saját válaszában a differenciáltabbá tétele – önnön szigorúan teoretizáló területén.

A jogi néprajznak feltehetően legértékesebb hozzájárulása a társadalomnéprajzhoz a *rendelemek*, vagyis a vonatkozó népszokásokban rejlő tartalmak (célok és közmagatartások) feltárása s a bennük rejlő felismerések (értéktartalmak és gyakorlatiasságok) magyarázata. Vagyis a jogi néprajz mint etnográfiai részterület számára nyilvánvalóan a jogi népszokás sem más, mint rendező válasz a lét valamely kihívására, azaz valamiféle *know-how*, melynek érvényesítésével bizonyos felismerten kedvező hatású preferenciák biztosítottakká válnak. Egyfajta tudatosan vállalt túlhangsúlyyal

mondhatnók tán úgy is, hogy a szokásleírásban az etnográfia azért és annyiban érdekelt, mert általa egy szabályként desztillálható, visszatérően konstans üzenet (mint népi bölcsesség-kvintesszencia) megfogalmazhatáshoz juthat el. A másik oldalról tekintve viszont az elméleti jogtudomány számára e rendeletek valóságos renddé váltatása, vagyis működési mechanizmusa, annak dinamikája lesz a specifikus tanulság. Azaz annak leírhatása, hogy miként alakulnak és hatnak másodlagos normarendszerek, és miképpen épülnek ezek be egy az állami jog által megvont keretszabásba.¹⁴

Mindkettőben felsejlik ugyanakkor egy, a konkrét pozíciókon túli problémamag, jelesül a társadalomban működő eltérő normarendszerek közti kölcsönhatás voltaképpen mélysége. Hiszen szociológiai alapigazságként tudjuk, hogy nemcsak a tények azok, amik nem maguktól mennek a bíróságra (vö. Frank 2006, teoretizáltan pedig Varga 2001: 21f), de dolgaink sem véletlenül találunk tudományos érdeklődésre; hiszen végső soron maga a tudomány sem tárgyakról, hanem azokban nevesített emberi érdeklődésről szól. Merthogy társadalmi, szakmai (stb.) közbeszéd nevesíti, tüzetesíti, emeli ki környezetéből azt, amiből aztán a tudományos vizsgálódás fókuszálása immár önálló hatótényezőként vizionált ismerettárgyat kreál. Ilyen módon egyfelől 'szokás', 'népszokás', 'jogi népszokás' is azóta „létezik”, hogy névadással kísérve leírtuk őket, s ezáltal hatótényezőként „problematizáltuk” a fennálltukat. Másfelől viszont minél inkább formális tárgyiságokba bújtatott s intézményrendszerek eldologiasított hatású működését vezérlőként láttatott ismerettárgyakról van szó, annál erőteljesebb a készítés arra, hogy ezek nominalizált – vagyis teljességgel ideologikus – önállóságát immár egyfajta természetességgel tényleg valós meghatározó erőnek vélelmezzük. Vagyis ha van már jogi néprajz, úgy értelmesen beszélhetünk jogi népszokásról; ha kifejlesztettük a pozitív jog tudományát, úgy már ráépíthetjük akár egy jogdogmatika virtuális valóságát is – miközben éppen a jogszociológiából, a nálunk alig néhány évtizede elkezdett empirikus adatfölvételekre épített kutatásokból¹⁵ tudjuk, hogy még a tételezett jog és formalizált működtetése sem egészen önálló hatóerő, valóban meghatározónak bizonyuló erő a társadalomban: tényleges mozgásfolyamataiba még a formalizált normatív rendszerek is jobbra és döntően csupán saját szüntelen kölcsönhatásaikból adódó mozgásaikkal épülnek bele. Vagyis az elvileg egyedi s szükségképpen kivételes tényleges szankcionálisnak a valóságos társadalmi hatása is leginkább a különféle normatív halmazok közti folytatólagos kulturális interakcióban mérhető (vagy pontosabban: értelmezhető).¹⁶

A jogi néprajznak a jogelmélethez való viszonyában talán a legszembe-tűnőbb jegy az egészében már eleve adott azonos kulturális talapzaton történő felépültség – azaz annak magától értetődő volta, hogy a jogi néprajz az

államalkotó népen belül olyan tradicionális(abb) közösség magatartásmin-táit vizsgálja, ami egy alapvetően azonos - rész és egész viszonyát mutató - fejlődésen belül csupán (semleges értelemben felfogott) fejlődési változatot mutat. Ezért viszont nem kell megbirkóznia a kulturális átfordítás¹⁷ s átértelmezés gyakorlatilag majdnem lehetetlen, az eddig megfogalmazódott jogi antropológiák többségét egyébként eleve hiteltelenné tevő feladatával.¹⁸

Mindezek mögött azonban változatlanul egy máig s mindenkori holnapunkig feszítő dilemma áll.

JOG ÉS/VAGY JOGOK?

Ókori gyökerekből indítva jogtudományunk egy részben államasítottan alakított, részben azonban magában a teremtett/létrejött világban rejlő *ordo*-eszmény kibontására hivatott normatív képződményből - ennek volta-képpen létében egybeeső, analitikus érdekből azonban viszonylagos ér-vénnyel megkülönböztethetően: e *normative stuff* felépítéséből és *működteté*-séből - formálódott. Miképpen léphet ennek terepnumára egy ázsiai vagy alaskai törzsi szokás, avagy sík vidéki parasztjaink vagy hegyvidéki pász-toraink *úzusa*? Miként válhat jogtudománnyá az, ami tárgyként tekintve önmagában leginkább kulturális antropológia vagy etnológia? Válaszunk rövid, de negyed évszázada adott megfogalmazásában változatlanul tartha-tó: annak a vonatkozása lesz jogilag releváns, aminek a funkcionalitása (tényleges funkcióbetöltése) a jogét fedi át - a maga helyén és idején, adott körülményei között. Tehát nem önmagukat ekként nevesítő jelenségek (vo-natkozások) köre bővül ezáltal, hanem az derül ki, hogy a jog kapcsán leírt funkcionalitást más feltételek közepette olyan tényezők is betölthet-tek/betöltenek, amik önállóan formálódtak, többnyire nem is érintkezve az önmagát „a jog”-ként kiemelővel.

Az ún. jogi pluralizmus mai akadémiai divatjának a nézőpontjából szemlélve hagyományosan a XIX-XX. század fordulójának közép-európai szociológiaalapozó búvárlataira vezetik szokásosan vissza a jognak az ál-lami köldökszinórról történő leoldása teoretikus lehetőségének az elismeré-sét. Ez egyfelől az Osztrák-Magyar Monarchia Galiciájának Czernowitzban érzékelt valóságából adódott, amiben Eugen Ehrlich (ott felnövekedvén és professzorrá válván) nemcsak a *lebendes Recht* rendező erőként játszott sze-repének ténylegességét ismerte fel, de egyebek közt azt (1918: 291) is, hogy

„A büntetőjog hatalom híján való, ha a társadalomban magában nem adott erők mozgósítására kényszerülne; hiszen olyasmit érhet csak el, amire a népben rejlő erővel van képessége.”

A gazdaság és társadalom viszonyának teoretikus elemzésekor pedig Max Weber kényszerült annak elvi éllel történő kimondására, hogy

„Nem probléma a szociológia számára, hogy eltérő, sőt kölcsönösen el-
lentmondó érvényes rendek együttes fennállása lehetőségének az elis-
meréséhez érkezzék el.”

E gondolatvilágban már magának a jognak sem kell feltétlenül állami létesítésűnek vagy fenntartásúnak lennie (Weber 1956: 23 és 25).

Nos, minthogy (amint ezt az előbbiekből láthattuk) a dolgok általában nem maguk nevezik el és meg önmagukat – és még a matematikában, geometriában s a hasonló rendszertudományokban is (mint amelyek eszménye szerint nyerte el formális tökélyét a jogtudomány), ahol egy rendszeren belüli öndefiníció konstituál differenciációt, s biztosít ezzel az imígyen megkülönböztetettnek viszonylagos önállóságot, a tételes jog érvényességi önmeghatározása sem másnak, mint kizárólag egyébkénti formális felépítettségének s rendszerkénti önbezárulásának köszönheti egyáltalán kivételes relevanciáját –, éppen nem magától értetődő, s nem is magától adódik, hogy mi (és mikor, s főként miféle indíttatásból) nevezetük jognak. Hadd emlékeztessenek a számomra leghitelesebb jogantropológus, Leopold Pospíšil egy mélyen tudomány-módszertani megjegyzésére (1971: 39):

„A jog mint teoretikus analitikus eszköz olyan fogalom, ami az e fogalom által specifikált kritériumoknak megfelelően kiválasztott jelenségek (az etnográfiai tények) kategóriáját öleli fel. Noha ez egyedi jelenségek halmazát fogja át, maga a kategória azonban mégsem jelenség, hiszen mint ilyen, a külvilágban nem létezik. Vagyis – következésképpen – a kényelem kedvéért alkalmazzák a »jog« terminusát az emberi értelem egy bizonyos konstruktumára. Így pedig a fogalom igazolása nem az emberi értelen kívül eső létezésében rejlik, hanem annak értékében, hogy ez heurisztikus elemzési eszközként szolgál.”

Van tehát egy megfigyeléssel feltárható jelenség, valós vonatkozással, mely alkalmas arra, hogy abból s hasonlóiból magunk bizonyos kategóriát képezzünk. Célja is nyilvánvaló, jelesül az, hogy adott történelmi alakulásokban a jogot helyettesítő vagy a joggal versengő normatív rendszereket szintén a jog (fogalmi és/vagy módszertani) párhuzamában elemezhessünk.

A jogszociológia és a jogantropológia látványos nemzetközi előretörésében az utóbbi évtizedekben a *legal pluralism* mozgalommá sűrűsödésétől függetlenül is felerősödött egy *general jurisprudence* kívánalma, vagyis azon ígéreny, hogy a globalizáció kihívásában újragondoltassanak azok a hagyomá-

nyosan európai gyökerű s ezek fényében talán majd leegyszerűsítőnek találandó előfeltevések, amelyek (pl. Twining 2007: 5) szerint

„a jog alapvetően kétfajta rendezésből áll: a belső állami jogból s a nemzetközi közjogból (mint az államok közti kapcsolatok klasszikus rendezéséből, »a vesztfáliai kettősből«).”

Nos, a klasszikus jogfogalom kiterjesztés útján történő meghaladásának megalapozására rögvest kritériumszabó kísérletek is születtek. Ezek egyik immár klasszikus – francia – formája a római jogot s az ősi népek hasonló funkciójú formációit egy tágran felfogott jogszociológiába ötvöző Henri Lévy-Bruhlnek valamiféle „*la juridique*” képében (1950; vö. még LeRoy 1990, ill. Varga 1966) a jogi mivolt elemi összetevőit, *nucleus*át összegező törekvése.¹⁹ – Az utóbbi évtizedekben a vezető holland jogantropológus (Griffiths 1986: 38) a normatív társadalomrendező erők egység/különbözőség-elemzésében „a »kvázi autonóm társadalmi mező« önszabályozása” alapulvételét ajánlotta. Ezzel egyfajta minimumalapról valóban specifikált, amennyiben az önteremtésre (*self-generation*) és az önműködtetésre (*self-operation in self-regeneration*) irányuló képességet írta voltaképpen körül. Hallgatólagos válaszában ez utóbbit egy német szerző (Teubner 1992: 1443 és 1442) egyfelől felszabadító és (jog)egyenlősítő keretbe helyezte, mivel szerinte „a jogi pluralizmus az elnyomott diskurzusok felforgató hatalmának az újrafelfedezése”. Másfelől valamelyest ugyanakkor pontosított is, hiszen eszerint: „A jog határai csupán egyikét jelentik a számos struktúrának: azt, amelyiket társadalmi környezetének nyomására a jog maga hozza létre.” Azt rögzíti hát, hogy életünkben versenyeznek a befolyásoló normatív rendszerek, s ezek közül környezete a joginak nevezettből kényszeríti ki az önelhatárolást. Egy portugál jogász-szociológus (Sousa Santos 1995: 114–115) új teoretikus paradigmát hirdetve már meghatározást is adott. Ennek értelmében

„szabályszerűsített eljárások és normatív standardok olyan foglalatáról van szó, amire bármely csoportban az igazságszolgáltatás alapjaként tekintenek, mint ami hozzájárul a viták létrejöttéhez s megelőzésükhöz csakúgy, mint azoknak egy olyan érvelő diskurzus során történő eldöntéséhez, amihez az erőszakkal történő fenyegetés is társul”.

Tehát viszonylagos önállóságot és hatékonyságot felmutató olyan rendteremtést vesz közös alapul, amely egyidejűleg a rendezettségén és a szankcionálás lehetőségén alapul. Végezetül az előbbi német szerző (visszatérve fél évtizeden belül saját autopoietikus látásmódjához) (Teubner 1997: 13) egy-

felől Ehrlich *lebendes Rechtjének* elvi parttalanságától újrairihetődve egy „globális Bukovina” képzetét veszi immár alapul, midőn kijelenti, hogy „reménytelennek bizonyult egy a társadalmi normákat a jogi normáktól elkülönítő kritérium keresése”. Nyíltan vallja tehát immár, hogy voltak, vannak és lehetnek (s így, posztmodern, differenciált társadalmainkban, lesznek is bőven) egyéb jogszerű képződmények. Másfelől ezek sorában azok igazolják majd magukat valóban a jogi mivolt körén belülieknek, amelyek – Niklas Luhmann autopoietikus elméletének megfelelően – külső információk feldolgozására nyitott, belső működésükben azonban zárt, belülről vezérelt, s minden lépésükben önbezáruló módon dolgozzák fel ezeket, éppen és kizárólag az általuk szolgáltatott kritériumok szerint. Mert – miként írja:

„A jogi pluralizmus ezért immár nem egy adott társadalmi mező konfliktusos társadalmi normáinak halmazaként, hanem olyan különféle kommunikatív folyamatok sokaságaként határozta meg, amelyek a jogos/jogtalan kettős kódján keresztül dolgozzák fel a társadalmi cselekvést.”

Tehát amíg Luhmann még az előbb leírt „vesztfáliai kettős” jegyében az állami/államközi jogot redukálta definíciószerűen a jogszerű/jogszerűtlen bináris kódjára, most Teubner már egy ilyen kód alkalmazását látja megvalósulni valóságos jogi pluralizmusok egyidejű jelenlétében. Mert szerinte – folytatja tisztázását (14–15):

„Ez korántsem a »jogi centralizmus« sugallata. [...] Ehelyett éppen a különféle jogi diskurzusok heterarchiájának²⁰ az elképzelését hozza létre.” Vagyis: „Nem a struktúra, nem is a funkció, hanem a kettős kód határozza meg, hogy mi is lesz a »jogi proprium«²¹ a helyi vagy globális pluralizmus tekintetében.”

Figyelemreméltóan szellemes, látszategyszerűsége ellenére is éppen ropant komplex javaslattal élt ezzel, hiszen nem konstituáló felépülésében, nem is társadalmi feladatbetöltésében határozza meg a specifikumot, hanem működése elvében. Ami viszont – tesszük hozzá mi – már eleve magában foglalja a korábbi szerzőktől kritériumszabóként javasolt tulajdonságokat, vagyis a voltaképpeni jognak kiváltságos önteremtésre/önműködtetésre/önreprodukálásra irányuló képességét.

Hatásában azonban mindez mégsem egészen problémátlan, hiszen ugyanez az irodalom rögvest riasztó példákkal is szolgál. Egy szerző (Tamanaha 2007: 72) így jogot lát már a gondolhatóknál „ezoterikusabb formákban, például a maffiajogban vagy a földfoglalók jogában” is. Egy

szintén amerikai társ (Nunn 1997: 347 és 369) pedig az afrohagyomány rehabilitálásának tudományos mezbe bújtatott politikai harcában eleve elnyomó változatként utasítja el „a jogot mint Európa-centrikus vállalkozást”, már a rómaiaknál megindult tárgyasításban (azaz külső megjelenítésben, rögzítésben, saját standardok megállapításában) az alig leplezett elnyomás és kizsákmányolás számukra vállalhatatlan jegyeit rögzítve. Ezzel egyenjogúként pedig mint mozgalmilag (újra) kiharcolandó jogszemléletet „egy spiritualitással átszőtt nem anyagi - a jog és erkölcsiség tudomány és hit, gyakorlatiasság és igazságosság különválasztása nélküli - univerzumot” állít szembe.

Joggal vetődik fel hát a parttalanság aggodalma, a kapuk tágra nyitásával a semmitmondás örvényében való elveszés fenyegető perspektívája. Mert ha változatlanul - amikor amúgy is „minden szétesett állapotban van, s nincs már egyetlen régi előfeltevésünk sem, amit ne kezdett volna ki az idő” (Sack 1992: xiii) - ezen az ösvényen halad tovább a kutatás, úgy - hangzik fel segélykiáltásként, részben maguktól az említett kapunyitogató szerzőktől (Merry 1988: 878) - „Hol tudunk megálljt parancsolni magunknak a jogról szóló értekezésben, merthogy immár egyszerűen a társadalmi élet leírásába fogtunk?” Hiszen - folytatja előbbi portugál társa (Sousa Santos 1995: 429) - egy „efféle igen tág jogfelfogás immár könnyedén a jog teljes trivializálásához vezethet, mivel ha mindenütt jog van, úgy sehol sincs jog” valójában. Az eredmény tehát minden hozadéka ellenére is aligha lett dicső öntudatú jelenünkhöz érkeve más, mint „reménytelen összevisszaságok halmaza” (Tamanaha 2000: 321).

A fentiek lehetséges végkövetkezményének beláthatatlanságával és uralhatatlanságával szemben született javaslatok mindenekelőtt módszertaniak, azonban - hadd regisztráljam örömmel itt - valóban kiegyensúlyozott bölcsességről, e kölcsönös tanulási folyamat sikeréről tanúskodnak. Az *első* lehetőség ugyanis a további bűvárkodás feltétlen bátorítása, anélkül azonban, hogy akár kutatási hipotézisként, akár levonható eredményként ez szükségképpen a vizsgált jelenség újrakeresztelésével járna, hiszen nagyra becsülhetően elégséges gyümölcs már az is, ha többet tudunk majd ezután vizsgálódásunk tárgyáról. Ennek megfelelően figyelmeztet a nagy afrikanista klasszikus (Roberts 1998: 105), hogy:

„Ahol a vállalkozás a korábban »elnyomott diskurzusok« újrafelfedezéséről szólna, saját terminusaikban kellene kezdenünk a vizsgálatot, és éppen nem azzal, hogy már előre megmondjuk, *mik is azok*. Ellen kell állnunk hát a kísértésnek, hogy egy kifejezetten a jogi pluralizmus-tól megjelölten kiszélesített területbe foglaljuk bele ezeket.”

A *második* lehetőség pedig az általam változatlanul helyesnek tartott (s közel negyed évszázada már leírt) funkcionalitás, vagyis az, hogy eleve a vizsgált jelenség ösztársadalmi kereteiben s a ténylegesen, tendenciálisan visszatérően megfigyelhető kölcsönhatások összefüggéseiben vizsgálódunk, és adott esetben itt azonosítunk csupán a jognak bizvást megfelelő funkciókat – annak jegyében, hogy az antropológiai kutatások fényében újragondoltan sem mondhat többet jogelméletünk (még egyfajta ontologikus leírás-igény jegyében sem), mint hogy

„a jog (1) a társadalom egészét átfogó, (2) a társadalmi gyakorlatban alapvetőként felmerülő érdekkonfliktusokat rendező, (3) az adott társadalmon belül a legfőbb szabályozó és befolyásoló erővel rendelkező globális jelenség” (Varga 1985: 54).

Megnyugtató módon a nemzetközi irodalom is szól ilyen igényről. Például arról, hogy a jogpluralizmus fogalma értelmes módon csakis átfogó történelmi folyamatok talaján érdemes megfontolásra (pl. Benda-Beckmann 1994 és 2002) ott, ahol maguk az úgynevezett „jog” nevében eljárók is annak jegyében élik át igazodásukat, hogy az, ami az ő konformizmusukat megalapozza és kikényszeríti, pontosan az ő joguk. Hiszen eszerint – hangzik a végső következtetés (Tamanaha 2000: 313), kapukat is nyitva, de óva azért azok kidöntésétől: „Bármilyen jog, amit az emberek akként azonosítanak és amihez akként viszonyulnak társadalmi gyakorlatuk során.”

Nem árt ugyanakkor tudatosítanunk, hogy itt és most magunk is egy olyan nyomasztóan túlsúlyos amerikai intellektuális jelenlét árnyékában gondolkodunk, amelynek hiperracionális alapmentalitása az, hogy magával az elméleti megoldással azonosított kultikus irracionális fontosságot biztosít a *megnevezhetőség* számára. Merthogy tudományos írásművészetük javarészt abból is áll, hogy sémamodelleket állítanak fel maguknak; ezeknek folyvást nevet adnak; s lélekben a bokszmeccsről hazatérés felszabadító mámorában meg vannak győződve arról, hogy a kiütetlen győztesnek a porondon maradásával egyszersmind az igazságukat is meglették, bármennyire életidegenre sikeredett egyébként szellemi magzatuk. Vagyis fogalmi analitikus hagyományaiknak megfelelően már első ötleteikhez, gondolkodásuk ösvényeinek a kijelöléséhez is gátlástalanul élnek új konceptualizálásokkal; *ad absurdum* vive s egyben visszájára fordítva a germán realista hagyományt, amelynél a fogalmiasítás még a valóság-összefüggések feltárásának végpontja – tehát nem a valóság felett lebegő intellektualitás virtuális modellezése, hanem maga a valóság-leírás – volt. Ám ha azt is számításba vesszük, hogy a voltaképpeni jogon inneni és túli „jog”-keresés korábban egy porosz rendmániának és rendszerközpontúságnak, vagyis az

éles határvonalakban történő realista igényű fogalmi gondolkodásnak édes gyümölcsként szolgált, talán elérkezünk annak kiegyensúlyozottabb bölcsességéhez is, amivel okfejtésünket egyébként kezdtük. Hiszen tudományunk maga sem más, mint folytonos rekonszideráció, aminek következtében és jegyében egyébként jogfogalmunkat is szüntelenül újragondoljuk. Ámde talán mégsem ezért, mégsem ennek függvényében kell és érdemes a jogi néprajzban s antropológiában rejlő csodálatos gazdagságú példatár tanulságaiban elmélyednünk, hanem pontosan azért a többletért, amit csakis ez, mint átélt empirikum, tehát mint múlt idők emberi tapasztalása adhat nekünk.

Egyszerűbben s egyértelműbben szólva: a „*mi a jog?*” vagy „*milyen összefüggésben szabad és érdemes egyáltalán jogról szólnunk?*” felvetéseinél másodlagos kérdéstről van szó, aminek megoldási irányát – valamiféle *sine ira et studio* örök egyetemesség helyett – úgyszólván éppen fennálló tudományos kontroverziában megfogalmazható és megfogalmazódó álláspontunk egyébkénti indíttatása adja. Ezért nem csodálkozhatunk azon sem, ha bármely mai elnevezésbeli vagy fogalmiasítási mozgás (ki- vagy átlendülés, avagy szűkítés vagy bővítés) a maga módján szükségképpen éppen ellentétes irányba mutató reagálást indukál. Ha történetesen eddig az állami jog kizárólagosságát hirdető monizmus felé lengett az inga, úgy a pluralizmus melletti kiállás lesz az adott pillanatban *bravado*; ám mihelyst onnan ideérkezünk, a csábítás igézete már a másik oldalról és pontosan az ellentétes irányban megteendő lépésként fog majd incselkedni velünk (vö. pl. Belley 1997).

SUMMA

A jogi néprajz s minden hasonló leíró, történeti megközelítés is a maga inter- s intradiszciplinaritásában mindkét anyatudományának a saját módján részese. Örüljünk jelenlétének, szerencsés újraéledésének, s várjuk ismét mozgalommá izmosodását. Társadalomnéprajzi hozadékát mellőzhetetlennek s nyilvánvalónak, jogtörténeti és jogszociológiai-jogantropológiai gyümölcsét szintén magától értetődőnek gondolom. Tényként megállapítható (pl. Varga 1983), hogy jogelméletünkben még nem született társadalomelméleti nagyszintézis. Ámde abban biztos vagyok, hogy tanulságai nélkül aligha is fogalmazódhatnék meg. A néprajztudomány, a jogtörténet és az elméleti jogi vizsgálódások találkozásának elősegítése ezért eleve példamutató, mert kölcsönös gazdagodás ígéretével közös tárgyunk teljesebb látását és láthatását vetítheti előre.²²

CSABA VARGA

THEORY OF LAW – LEGAL ETHNOGRAPHY

Or the Theoretical Fruits of Inquiries into Legally Relevant Folkways**Summary**

Rechtliche Volkskunde is distinguished from Legal Anthropology, and the latter from both Legal Ethnology and Legal Pluralism, as well as from the research on Aboriginal Law, claiming the first three to be law-related parts of non-legal disciplines, in contrast to Ethnologischer Jurisprudenz and Anthropology of Law, taken as directions within the field of general jurisprudence itself. For the time being, neither the first has projected own theories nor Socio-ethnography has interfered with legal theorising, nurturing or challenging it. Since the realisation of Ehrlich and Weber on that laws may prevail independently of the states' "Westphalian duo", a number of attempts at both extending and narrowing the law's usual covering has been tested. Considering the pendule movement between monism and pluralism in a historical perspective, renaming through reterming what is at stake as the object of research should not be a primary issue. As formulated by the author a quarter of a century ago (Varga 1986), "Law is (1) a global phenomenon embracing society as a whole, (2) able to settle conflicts of interests that emerge in social practice as fundamental, while (3) prevailing as the supreme controlling factor in society."

Keywords: legal ethnography, legal anthropology, legal ethnology, legal pluralism, aboriginal law, ethnology of law, anthropology of law, general theory of law, state law, non-state law

HIVATKOZÁSOK

- Amselek, P. (1964): *Méthode phénoménologique et théorie du droit*. Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, Paris. (Bibliothèque de Philosophie du Droit II)
- Belley, J.-G. (1997): Law as Terra Incognita: Constructing Legal Pluralism. *Canadian Journal of Law and Society* Vol. 12, 2, 17–24.
- Benda-Beckmann, F. von (1994): Rechtspluralismus: Analytische Begriffsbildung oder politisches-ideologisches Programm? *Zeitschrift für Ethnologie* Vol. 119, 1, 1–16.
- Benda-Beckmann, F. von (2002): 'Who is afraid of Legal Pluralism?' *Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law* Nr. 47, 37–82.
- Bogišić, B. (1874): *Zbornik sadasnjih pravnih običaja kod Južnih Slavena. Knjiga prava* (Collection consuetudinum juris apud Slavos meridionales etiamnum vigentium). Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, Zagreb. [Reprint 1999, Unireks, Beograd.]

- Bogišić, V. (1984): *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji Anketa iz 1873. g.* Red. Tomica Nikčević, urednik Mirčeta Đurović. Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Odjeljenje društvenih nauka, Titograd.
- Bradney, A. – Cownie, F. (2000): *Living without Law. An Ethnography of Quaker Decision-making, Dispute Avoidance and Dispute Resolution.* Dartmouth, Aldershot. (Socio-legal Series)
- Broekman, J. M. (1993): *Droit et anthropologie.* Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, Paris. (La pensée juridique moderne)
- Darian-Smith, E. (ed.) (2007): *Ethnography and Law.* Ashgate, Aldershot. (The International Library of Essays in Law and Society)
- Ehrlich, E. (1918): *Die juristische Logik.* Mohr, Tübingen. [1925; reprint 1966, Scientia Verlag, Aalen.]
- Frank, J. (2006): *Bíraskodás az elme ítélőszéke előtt. Válogatott írások.* Szerk. Badó Attila. Szent István Társulat, Budapest. (Jogfilozófiák)
- Georgesco, V. A. (1978): La méthode du juriste ethnologue en Roumanie *Revue Roumaine des Sciences Sociales* Vol. 22, 1, 191–207.
- Griffiths, J. (1986): What is Legal Pluralism? *Journal of Legal Pluralism* Nr. 24, 1–56.
- Horváth B. (1943): *Angol jogelmélet.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. (A Magyar Tudományos Akadémia kiadványsorozata 13)
- H. Szilágyi, I. (2003): Romák közelről: A magyarországi romák jogantropológiai kutatása. *Kontroll* I. évf., 56–73.
- Kóhegyi M. – Nagy J. T. (1995): Bónis György és társai jogi népszokás kutatása Tápén (Forrásközlés). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve: Studia Ethnographica* 1, 195–249 és 2 (1996), 185–233.
- Kóhegyi M. – Nagy J. T. (1997): Adalékok a jogi néphagyománykutatás történetéhez. *Cumania* 14. évf., 207–233.
- Kramer, K. S. (1974): *Grundriss einer rechtlichen Volkskunde.* Schwartz, Göttingen.
- Krstić, Đ. (1979): *Pravni običaji kod Kuča. Analiza relikata / metodologija / prilozi za teoriju običajnog prava.* Srpska Akademija Nauka i Umetnosti, Balkanološki institut, Beograd. (Srpska Akademija Nauka i Umetnosti, Balkanološki Institut, Posebna izdanja 7)
- Kulcsár K. (1955): Marxizmus és a történeti jogi iskola. *Jogtudományi Közöny* X. évf. 2, 65–85.
- Kulcsár K. (1960): *A jogszociológia problémái.* Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- Kulcsár K. (1961): A népi jog és a nemzeti jog. *Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének Értesítője* I. évf. 2, 153–193.
- Kulcsár K. (1967): *A jogismeret vizsgálata.* Budapest. (Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete: Társadalom és jog 1)
- Kulcsár K. (1978a): A jog etnológiai kutatásának problémája – ma. *Valóság* XXI. évf. 9, 1–11.
- Kulcsár K. (1978b): *Utószó.* In: Sumner 1978: 965–992.
- Kulcsár K. (1981): A jogi népszokások kutatása és a jogszociológia. In: Tárkány Szücs 1981: 833–850.
- Lampe, E.-J. (1988): *Grenzen des Rechtspositivismus. Eine rechtsanthropologische Untersuchung.* Duncker & Humblot, Berlin. (Schriften zur Rechtstheorie 128)
- LeRoy, É. (1990): Juristique et anthropologie: Un pari sur l'avenir. *Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law* Nr. 29, 5–21.

- Lévy-Bruhl, H. (1950): Science du droit ou »Juristique«. *Cahiers internationaux de sociologie*. VIII., [Reprint in: Uő: *Aspects sociologiques du Droit*. Rivière, Paris: 1955.]
- Maunier, R. (1938): *Introduction au folklore juridique*. Éditions d'Art et d'Histoire, Paris & Bruges. (Publications du Département et du Musée national des Arts et Traditions populaires)
- Merry, S. E. (1988): Legal Pluralism. *Law & Society Review* Vol. 22, 5, 869–896.
- Nagy J. T. (2002): *A tradicionális népi önkormányzatok jogtörténeti vizsgálata a Dél-Dunántúlon. Különös tekintettel a föld- és faluközösségek felbomlásának időszakára*. Graphis Press Kft., Szekszárd.
- Nagy J. T. (2007): A jogi néphagyomány- és népszokáskutatás eredményei, alternatívái, a jogi néprajz alapkérdései az ezredfordulón. In: »Reprezentatív 30«. Szerk. Nagy Janka Teodóra. Szekszárd, 183ff. (A Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kar tudományos közleményei X.)
- Новикова, И. И. — Осипов, А. Т. (ред.) (1997): *Homo juridicus*. Материалы конференции по юридической антропологии. Российская Академии Наук Институт Этнологии и Антропологии им. Н. Н. Миклуххо-Маклая, Москва.
- Новикова, И. И. — Тишков, В. А. (ред.) (1999а): *Человек и право. Книга о метней школе по юридической антропологии. „Стратегия“*, Москва.
- Новикова, И. И. — Тишков, В. А. (ред.) (1999b): *Обычное право и правовой плюрализм*. Материалы XI Международного конгресса по обычному праву и правовому плюрализму, август 1997 г., Москва. Российская Академии Наук Институт Этнологии и Антропологии им. Н. Н. Миклуххо-Маклая, Москва.
- Новикова, И. И. — Тишков, В. А. (ред.) (2002): *Обычай и закон. Исследования по юридической антропологии. „Стратегия“*, Москва.
- Nunn, K. B. (1997): Law as a Eurocentric Enterprise. *Law and Inequality* Vol. 4, 2, 323–370.
- Poirier, J. (1970): The Current State of Legal Ethnology and its Future Tasks. *International Social Science Journal* Vol. XXII. 3, 476–494. És: Situation actuelle et programme de travail de l'ethnologie juridique. *Revue Internationale des Sciences Sociales* Vol. XXII. 3, 509–527.
- Pospíšil, L. (1971): *Anthropology of Law. A Comparative Perspective*. Harper & Row, New York.
- Post, A. H. (1894–5): *Grundriss der ethnologischen Jurisprudenz. I-II*. Schulze'sche Hofbuchhandlung A. Schwartz, Oldenburg & Leipzig.
- Roberts, S. (1998): Against Legal Pluralism: Some Reflections on the Contemporary Enlargement of the Legal Domain. *Journal of Legal Pluralism* Nr. 42, 95–106.
- Rouland, N. (1988): *Anthropologie juridique*. Presses Universitaires de France, Paris. (Droit fondamental)
- Sack, P. (1992): 'Introduction'. In: Sack, P. – Aleck, J. (eds): *Law and Anthropology*. Dartmouth, Aldershot, Hong Kong, Singapore & Sydney. (The International Library of Essays in Law and Legal Theory: Legal Cultures)
- Sack, P. – E. Minchin (eds) (1986): *Legal Pluralism* Proceedings of the Canberra Law Workshop, VII. Australian National University, Research School of Social Sciences, Law Department, Canberra.
- Sauvageot A. (1988): *Magyarországi életutak*. Európa, Budapest. (Emlékezések.) (Souvenirs de ma vie hongroise. Corvina, Budapest 1987.)
- Sárkány M. – Szilágyi M. (szerk.) (2001): *Magyar Néprajz. VIII: Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest. [CD]

- Sousa Santos, B. de (1995): *Toward a New Common Sense. Law, Science and Politics in the Paradigmatic Transition*. Routledge, New York & London.
- Stjernqvist, P. (1968–69): Political Use of Legal Forms. *Scripta minora Studier utg. av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund* Nr. 1, 41–51.
- Stjernqvist, P. (1973): *Laws in the Forests. A Study of Public Direction of Swedish Private Forestry*. CWK Gleerup, Lund. [Reprint 1976.] (Skrifter utg. av Kungl. Humanistiska vetenskapssamfundet i Lund 69)
- Sumner, W. G. (1978): *Népszokások. Szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége*. Gondolat, Budapest. (Társadalomtudományi Könyvtár)
- Szabó J. (1941): A jogász gondolkodás bölcselete. *Acta Universitatis Szegediensis: Sectio Iuridica-Politica* XVI. 2, 71.
- Szabó L. (1988): *Társadalomnéprajz*. Egyetemi jegyzet. Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Debrecen.
- Szilágyi M. (1988): Ahogyan a törvény megszületett: Történeti–néprajzi elemzés. In: 1888. XIX. törvénycikk a halászatról és végrehajtási utasítása. Jegyz. Herman Ottó és dr. Imling Konrád. Pannon Nyomda, Veszprém, 5–40.
- Szilágyi M. (1989): *Néphagyomány – népi mentalitás – állami igazgatás az orvhalászat tükrében*. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest. (Életmód és tradíció 3)
- Tagányi, K. (1922): *Lebende Rechtsgewohnheiten und ihre Sammlung in Ungarn*. De Gruyter, Berlin & Leipzig. (Ungarische Bibliothek 3)
- Tamanaha, B. Z. (2000) A Non-essentialist Version of Legal Pluralism. *Journal of Law & Society* Vol. 27. 2, 296–321.
- Tamanaha, B. Z. (2007): Enhancing the Prospects for General Jurisprudence. *University of Miami International and Comparative Law Review* Vol. 15. 1, 69–84.
- Tárkány Szücs, E. (1981): *Magyar jogi népszokások*. Gondolat, Budapest. (Társadalomtudományi könyvtár)
- Teubner, G. (1992) The Two Faces of Legal Pluralism. *Cardozo Law Review* Vol. 13. 5, 1443–1462.
- Teubner, G. (1997): »Global Bukowina«: Legal Pluralism in the World Society. In: Uő: (ed.) *Global Law without a State*. Dartmouth, Aldershot & Brookfield, VT. (Studies in Modern Law and Policy)
- Twining, W. (1972–73): Law and Anthropology: A Case-study in Inter-disciplinary Collaboration. *Law & Society Review* Vol. 7. 4, 561–583.
- Twining, W. (2007): General Jurisprudence. *University of Miami International and Comparative Law Quarterly* Vol. 15. 1, 2–60.
- Varga Cs. (1966): Henri Lévy-Bruhl és a jogszociológia. *Állam- és Jogtudomány* IX. évf. 1, 151–158.
- Varga Cs. (1967): Könyvszemle. *Állam- és Jogtudomány* X. évf. 2, 309–311.
- Varga Cs. (1973): Könyvszemle. *Állam- és Jogtudomány* XV. évf. 4, 659–660.
- Varga Cs. (1974): A törzsi szokásjog helyzete kutatásának helyzete és jelen feladatai. *Jogi Tudósító* V. évf. No. 19–20, 8–10.
- Varga Cs. (1977): A jogi formák politikai alkalmazása. A földhasználat jogi tervezésében alkalmazott jogi eszközök hatékonysága Svédországban. *Jogi Tudósító* VIII. évf. No. 17–18, 4–7 és No. 19–20, 27–29.
- Varga Cs. (1980): Könyvszemle. *Állam- és Jogtudomány* XXIII. évf. 4, 762–764.
- Varga Cs. (1981): Népi jogszokástól a jogi népszokásig. *Jogtudományi Közlöny* XXXVI. évf. 880–886.

- Varga Cs. (1983a): From Legal Customs to Legal Folkways. *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae* 25. évf. 3–4, 454–459. [& *Tidskrift för Rättssociologi* (1985) Vol. 2. 1, 39–48.]
- Varga Cs. (1983b): Makroszociológiai jogelméletek: a jogászi világréptől a jog társadalomelmélete felé. *Szociológia* 1–2, 53–78.
- Varga Cs. (1985): Antropológiai jogelmélet? Leopold Pospíšil és a jogfejlődés összehasonlító tanulmányozása. *Állam- és Jogtudomány* XXVIII. évf. 3, 528–555.
- Varga, Cs. (1986): *Anthropological Jurisprudence? Leopold Pospíšil and the Comparative Study of Legal Development*. Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences, Budapest. [Reprint 2006.] 34 [Underdevelopment and Modernization: Working Papers] [& *Anthropological Jurisprudence? Leopold Pospíšil and the Comparative Study of Legal Cultures*. In: *Law in East and West*. On the Occasion of the 30th Anniversary of the Institute of Comparative Law, Waseda University. Ed. Institute of Comparative Law, Waseda University. Waseda University Press, Tokyo, 1988, 265–285; »Law«, or »More or Less Legal«? *Acta Juridica Hungarica* 1992, 34. 3–4, 139–146.]
- Varga Cs. (1994): *Jogi elméletek, jogi kultúrák. Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből*. ELTE „Összehasonlító jogi kultúrák” projektum, Budapest. (Jogfilozófiák)
- Varga Cs. (2001): *A bírói ténymegállapítási folyamat természete*. [1992] 2., jav. és utószóval bőv. kiad. [32003] Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Varga Cs. (2007) Irodalom? *Jogbölcsélet? Iustum Aequum Salutare* III. évf. (2), 119–132 [& <http://www.jak.ppke.hu/hir/ias/20072sz/11.pdf> és *Magyar Napló* 2007, XIX. évf. 8, 17–22.]
- Vulcănescu, R. (1970): *Etnologie juridică*. Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bucuresti.
- Weber, M. (1956): *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*. Hrsg. Johannes Winckelmann. Kiepenheuer und Witsch, Köln.
- Weyrauch, W. O. (ed.) (2001): *Gipsy Law. Romani Legal Traditions and Culture*. University of California Press, Berkeley.
- Weyrauch, W. O. (2003): The Romani People: A Long Surviving and Distinguished Culture at Risk. *American Journal of Comparative Law* Vol. 51. 3, 679–689.

JEGYZETEK

¹ Csupán jelzésszerű megfigyelés, hogy jogtudományi bibliográfiáink alig tudnak mit kezdeni vele, az átfogó néprajzi bibliográfiák pedig máig nem találják maradandó érvénnyel sem betagozhatóságát, sem topikális különválasztásának határait.

² Főként Fél Edit és Papp László írásai, valamint a *Társadalomtudomány* számai.

³ Az MTA Néprajzi Intézetében 1975–1982 közt szolgált tudományos főmunkatársként. 1984-ben bekövetkezett halálát követően özvegye – 1986. december 7-én keltezett levelében – keserűen panaszkodott nekem a hagyatéék sorsa körüli bizonytalanságokról.

⁴ Ugyanitt szolgált 1985–1989 között tudományos osztályvezetőként.

⁵ “I hope [your comments on my theory] will be based on empirical data, as scientific theories and arguments should be, and not on what Marx or anybody else said” – írta második levelében a Peabody Múzeumból (New Haven, Conn.) 1985. január 15-én.

⁶ Csupán gyaníthatom, hogy az olykor használt *folklore juridique* elnevezést (pl. Maunier 1938) csakúgy, mint a *culture* németből átvett kifejezését gyökere okán túl germánoknak érezhették. A franciák olykor önsorsrontásba torkolló s merőben nyelvi síkon is érvényesülő németfóbiájához lásd – egyebek közt – Sauvageot 1988.

⁷ Amihez gyakran a „nem hivatalos jog” (*unofficial law*), ma pedig szinte versengőként a *folk law* vagy *people’s law* (népi jog) kiegészítése is társul.

⁸ Amivel szemben klasszikus megközelítésként vö. pl. Kramer 1974. E körbe tartozik egy olyan nyilvánvaló – ráadásul angolszász hagyományvidékű – jogtörténeti feldolgozás is, mint pl. Bradney–Cownie 2000.

⁹ Pl. „L’ethnologie juridique est la branche de l’ethnologie qui étudie les phénomènes juridiques.” In: http://www.universalis.fr/encyclopedie/G970921/ETHNOLOGIE_Ethnologie_juridique.htm.

¹⁰ Amely nem feltétlenül klasszikus jogi antropológiai leírásokra épül; számos változata például – Lampe 1988; Rouland 1988; Broekman 1993 – kizárólag a modern állami jog antropológiai megalapozását vagy egyes kérdéseinek kulturanropológiai megvilágítását célozza.

¹¹ Ámde mégis lásd ezen időszakban pl. Georgesco 1978. Ugyanakkor az újjáéledés és terjedés, vagyis valamiféle szocializmus utáni rehabilitáció mai jegyeként lásd pl. Новикова 1997, 1999a–b és 2002.

¹² Jogi néprajzi, jogi kultúrtörténeti konferencia 2008. április 24–26-án Szekszárdon, a Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Karán.

¹³ Magyar korpuszaként lásd H. Szilágyi István összeállítását s benne Varga 2007.

¹⁴ Érdekes módon Twining (1972–73: 576) ezt pontosan fordítva látja az amerikai jogantropológiáról szólván, ahol ugyanis az antropológust jellemzi folyamatorientáltként – a jogász szabályközpontúságával szemben.

¹⁵ Magyar vonatkozásban úttörőként lásd Kulcsár 1967 és a sorozat következő, Kulcsár Kálmántól, majd Sajó Andrásról gondozott köteteit is.

¹⁶ Maga a témaspecifikus megközelítés indukálhatta szerencsésen, hogy pl. a halászati törvényhozás előzményeinek néprajzi feldolgozása, majd az orvhalászat képében az állami igazgatás és a népi juss ütközésének kutatása (Szilágyi 1988 és 1989) eleve komplex megközelítéshez vezetett.

¹⁷ Pl. „La vulgarisation du vocabulaire juridique conduit parfois à grouper sous le même terme des institutions d’une similitude très approximative et à créer ainsi un rapport artificiel difficile à maintenir. La précision des termes du droit s’accommode difficilement d’une confusion et d’une incohérence qu’explique, sans doute, l’emploi quasi général d’une terminologie occidentale inapte, dans bien des cas, à exprimer la signification profonde d’institutions particulières dont on ne trouve pas l’équivalent exact: l’abus naît de la volonté de rapprochement ou de l’impuissance à forger des expressions plus adéquates.” In: http://www.universalis.fr/encyclopedie/F961121/DOT_ethnologie_juridique.htm.

¹⁸ A szakmában magas mércéjéről, kérlelhetetlen igényességéről hírhedt, úgyszólván rettegetten kritikus Pospíšil pofesszorral több alkalommal beszélgettem a Yale jogi karán eltöltött időm alatt. A jogantropológia múltját s amerikai jelenét egyaránt illető megsemmisítő kritikájában még a külvilágban leginkább tisztelt művelőinek java részét is megbízhatatlannak tartotta, mert hogy másodlagos forrásokból táplálkoznak, életművüket közvetítők értelmezéseinek az átértelmezéseiként becsülte csupán. Hiszen terepmunkára menendő munkatársaitól s doktorhallgatóitól egyaránt valami addig és rajta kívül hallatlant követelt, jelesül azt, hogy 1. saját honi kultúrájuktól eltérőt válasz-

szanak, amelynek 2. nyelvét és kultúráját előzetesen, több év kemény munkájával el is sajátítják – azért, hogy egy *understanding & description from inside* képességére épülhessen adatgyűjtő munkájuk, amire már összehasonlítás s elméleti tanulság és/vagy korlátozott általánosítás is épülhet. Vagyis a tolmács közbeiktatásával végzett terepmunkát csupán előzetes tájékozódás gyanánt fogadta el, eleve kiiktatva a tudományos értékű felmérés és leírás köréből.

¹⁹ A manapság burjánzó új terminusok nyilván saját összefüggéseikben, a kihívás/válasz saját *hic et nunc* adottságában logikusak és védhetőek; mindezeket túli általánosító felhasználásukban azonban gyakran csak a terminológiai zűrzavart növelik. Az imént például „jogi mivolt” helyett nyilvánvalóan a „jogiság” kifejezésével kellett volna élnem; ez a terminus azonban, mint a *juridicité/juridicity* magyar megfelelője már foglalt, ugyanis a Kelsen-kritikus kelsen-i hagyományban a jog magemeit rögzíti. Lásd pl. Amselek 1964, ill. Varga 1967.

²⁰ A 'hierarchia' a görög *hieros* = 'szent' kifejezéséből adódik (mint *hierarkhiā* = 'főpapi uralom'), szemben a *hetero* = 'más; különböző' képzős kifejezésével.

²¹ A. m. minden tagra nézve közös, a definíciónak magának a részét azonban nem képező tulajdonság.

²² Készült az OTKA K62382. számú projektuma keretében és finanszírozásának köszönhetően.